

แรงจูงใจในทัศนะทางพุทธศาสนา

Man's Motivation from The Buddhist Perspective

มนตรี สืบด้วง
Montree Suebdoung

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาเรื่องแรงจูงใจในทางพุทธศาสนา เพื่อต้องการหาคำตอบเกี่ยวกับลักษณะและกระบวนการเกิดขึ้นของแรงจูงใจ แรงจูงใจหมายถึงความต้องการหรือความอยาก สามารถที่จะแบ่งออกได้เป็น 2 ฝ่ายตามองค์ประกอบของการเกิด ถ้าเกิดขึ้นจากความต้องการที่มีฐานมาจากอกุศลมูล 3 อย่าง คือ ความโลภ ความโกรธและความหลง ถือว่าเป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี คือ ตัณหา แต่ถ้าเกิดขึ้นจากความต้องการที่มีฐานมาจากกุศลมูล 3 อย่าง คือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธและความไม่หลงถือว่าเป็นแรงจูงใจฝ่ายดี คือ ฉันทะ แรงจูงใจฝ่ายไม่ดียังเกิดขึ้นได้อยู่เสมอกับมนุษย์ เพราะธรรมชาติของมนุษย์ถูกครอบงำด้วยความอยากโดยเฉพาะอยากได้ อยากมี อยากเป็น ความยินดีพอใจในสิ่งที่ตนมีหรือในสิ่งที่ตนหามาได้ตามกำลังความสามารถจึงจะช่วยให้ความอยากด้านนี้ลดลง ส่วนแรงจูงใจฝ่ายดีคือฉันทะต้องสร้างให้เกิดมีขึ้น ซึ่งควรจะเริ่มจาก 2 ส่วนด้วยกัน คือ เริ่มจากกระบวนการภายนอก ได้แก่ อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดีอันจะทำให้ได้พบคนดีมีความรู้ที่จะได้ช่วยแนะนำในทางที่ดีและกระบวนการภายใน คือ การคิดอย่างถูกวิธี ที่เป็นโยนิโสมนสิการ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการกระทำในทางที่ถูกที่ควร ในทัศนะทางพุทธศาสนาเห็นว่า การคิดหรือจิตใจเป็นต้นเหตุของพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ พฤติกรรมจะดีหรือไม่ดีขึ้นอยู่กับความคิดก่อนกระทำ แรงจูงใจซึ่งเป็นเรื่องทางจิตใจจึงมีส่วนต่อพฤติกรรมของมนุษย์เป็นอย่างมาก

Abstract

This article aims to study man's motivation from the Buddhist perspective, especially the emerging process of motivation. The definition of "motivation" is craving or desire, which can be classified in accordance with its emergence. If it emerges from a desire based on unwholesome roots, which are greed, hatred and ignorance, it is a dark motivation or *Tanha*. However, if it emerges from a desire based on wholesome roots, which are non-greed, non-hatred and non-ignorance, it is a good motivation or *Chanda*. It human beings tend to develop dark motivations because man's desires are mostly unwholesome and insatiable. To be satisfied with what one has or what one has duely earned can help reduce *Tanha*. On the other hand, good motivation or *Chanda* should be developed. One may start from either the outside and the inside. The outside here means to live in a suitable environment, which may provide an opportunity to be among morally good and wise people who can give good guidance. The inside means to develop right thinking or *yonisomanasikara*. Buddhism emphasizes the mind or thought the root of all human behaviors. Undoubtedly, motivation plays a major role on human behaviors.

กระบวนการคิดของมนุษย์เป็นเรื่องที่น่าสนใจว่า ทำไมคนแต่ละคนจึงคิดไม่เหมือนกัน จากการคิดนี้ไปสู่การกระทำไม่เหมือนกัน ในเรื่อง การคิดและการกระทำของมนุษย์นี้นักจิตวิทยามีคำตอบให้ว่า สาเหตุที่มนุษย์คิดและกระทำต่างกัน เพราะแรงจูงใจของแต่ละคน ซึ่งแรงจูงใจนี้เองที่กระตุ้นให้กระทำหรือไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธศาสนามีคำว่ามีคำที่แรงจูงใจอย่างชัดเจน แต่ก็สามารถเทียบเคียงจากหลักการที่คล้ายคลึงกันได้ว่าเป็นลักษณะของจิตใจที่มีองค์ประกอบหลายอย่างที่เป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์คิดและกระทำออกมา หลักการที่ถือว่าเป็นแรงจูงใจในพุทธศาสนานี้คือ ความอยาก เมื่อกล่าวถึงความอยากในทางพุทธศาสนา มักหมายถึงด้านไม่ดี มีหรือไม่ที่เป็นความอยากในด้านที่ดี ถ้ามีทำอย่างไรจึงจะสร้างแรงจูงใจที่เป็นความอยากในทางที่ดีให้เกิดขึ้นได้ เพื่อที่มนุษย์จะได้ไม่ตกเป็นทาสของความอยากที่ไม่ดีหรือความอยากอย่างไม่ถูกต้อง เพราะถ้ามนุษย์เริ่มต้นด้วยความอยากที่ไม่ดี พฤติกรรมการกระทำก็จะไม่ดีตามไปด้วย อันจะส่งผลต่อ

ผู้กระทำนั้นในด้านไม่ดี ทั้งเป็นทุกข์ เป็นโทษ ก่อความเดือดร้อนแก่ตนเอง และต่อผู้อื่นตามมา มนุษย์มีองค์ประกอบของชีวิตอยู่ 2 อย่าง คือ ร่างกาย กับจิตใจ ในทางพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่จิตใจมากกว่าร่างกาย เพราะจิตใจเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมทางกาย ดังนั้นแรงจูงใจหรือความอยากซึ่งเป็นเรื่องทางจิตใจจึงเป็นเรื่องที่น่าศึกษาทำความเข้าใจให้ละเอียดลึกซึ้ง เพื่อที่จะได้ทราบถึงสาเหตุของพฤติกรรมของมนุษย์ ในบทความนี้จะศึกษาเฉพาะหลักการที่สื่อถึงเรื่องแรงจูงใจในทัศนะทางพุทธศาสนาเท่านั้น มิได้ใช้หลักการเรื่องแรงจูงใจในทางจิตวิทยามาเทียบเคียง ทั้งนี้ เพื่อเลี่ยงความเข้าใจที่ไม่ตรงกันในบางประเด็นเกี่ยวกับเรื่องแรงจูงใจนี้

1. ความหมายของแรงจูงใจ

ผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องแรงจูงใจ ได้ให้นิยามความหมายไว้ ดังนี้

โสภา ชูพิกุลชัย อธิบายว่า “แรงจูงใจ หมายถึง เหตุจูงใจที่ทำให้ความต้องการของมนุษย์ได้รับความพอใจและให้พฤติกรรมของมนุษย์บรรลุเป้าหมาย โดยปราศจากภัยอันตรายหรือสภาพการณ์ที่ไม่พึงพอใจ” (โสภา ชูพิกุลชัย, 2528: 132)

Steers & Porter ให้ความหมายว่า “แรงจูงใจ หมายถึงแรงกระตุ้นหรือแรงผลักดันให้เกิดพฤติกรรม เป็นแรงที่ทำให้พลังงานกระตุ้นร่างกายให้กระทำพฤติกรรม เป็นแรงกระตุ้นที่มีการกำหนดทิศทางไว้ว่าจะกระทำพฤติกรรมไปอย่างไร แบบใดและเป็นแรงกระตุ้นให้บุคคลรักษาพฤติกรรมนั้นเอาไว้” (อ้างถึงใน สิทธิโชค วรรณุสันติกุล, 2546: 157)

Coon, Dennis อธิบายว่า แรงจูงใจ เป็นกระบวนการภายในที่กระตุ้นให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่จนทำให้เกิดพฤติกรรมโดยตรง (Coon, Dennis. 2002: 316)

ดังนั้น แรงจูงใจ ได้แก่ แรงกระตุ้นที่ทำให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมหรือกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งออกมาเพื่อตอบสนองแรงกระตุ้นอย่างมีจุดหมาย คือความสุขของตน จากความหมายนี้ทำให้ทราบได้ว่า เรื่องแรงจูงใจนี้เป็น

เรื่องเกี่ยวกับแรงกระตุ้นให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมออกมาและแรงกระตุ้นนี้ก็มีทั้งที่เป็นไปทางกาย (ภายนอก) กับแรงกระตุ้นที่เป็นไปทางจิตใจ (ภายใน) ด้วยความที่ในพุทธศาสนาเน้นที่เรื่องจิตใจเป็นสำคัญ ในบทความนี้ผู้เขียนจึงจะศึกษาเรื่องแรงกระตุ้นทางจิตใจเป็นหลัก

2. แรงจูงใจในทัศนะทางพุทธศาสนา

เรื่องแรงจูงใจในพุทธศาสนาไม่ได้มีระบุไว้อย่างชัดเจน แต่เราสามารถศึกษาได้จากกรอบกว้าง ๆ ว่าในทางจิตวิทยาอธิบายถึงแรงจูงใจว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับแรงขับ ความต้องการ หรือความอยาก ที่เป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมออกมา ดังนั้นในทางพุทธศาสนาก็สามารถถือเอาคำที่หมายถึงความต้องการ ความอยาก ว่าเป็นแรงจูงใจในพุทธศาสนา ผู้เขียนเห็นด้วยกับทัศนะของพระธรรมปิฎก (ปัจจุบันคือพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)) ที่อธิบายเรื่องแรงจูงใจไว้ในพุทธธรรมว่า ความอยากที่เป็นแรงจูงใจให้มนุษย์กระทำการต่าง ๆ นั้น แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ความอยากที่ชั่วร้ายก็มี ความอยากที่ดีก็มี (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 486)

จากกรอบที่พระธรรมปิฎกอธิบายไว้นั้น เมื่อกล่าวถึงคำว่า ความอยาก ความต้องการ เป็นคำที่แสดงถึงแรงจูงใจได้ ความอยากนี้ เป็นคำกลาง ๆ ไม่ระบุว่า ดีหรือชั่ว ดังนั้นเพื่อไม่ให้เกิดความสับสนในเรื่องการใช้คำที่หมายถึงความอยาก หรือความต้องการนี้ จึงควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ให้กระจ่างชัดก่อน ใน**คัมภีร์ปปัญจสูทนี** ได้อธิบายถึงคำที่ใช้สื่อถึงความอยากไว้โดยอธิบายแยกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ตัณฑาปัตถนา ความปรารถนาหรือความอยากที่เป็นตัณฑา
2. ฉันทาปัตถนา ความปรารถนาหรือความอยากที่เป็นฉันทะ

(ม.ม.อ.1/68 ภาษาบาลี)

ซึ่งในเรื่องนี้ พระธรรมปิฎก ได้แปลอย่างง่ายไว้ว่า ตัณฑาปัตถนา แปลว่า อยากด้วยตัณฑา ฉันทาปัตถนา แปลว่า อยากด้วยฉันทะ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 486) เมื่อได้อธิบายแยกแบบนี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า ถ้า

ใช้คำว่า ความต้องการ ความอยาก ความพอใจ ความชอบใจ ความยินดี ความรักใคร่ ที่มาจากตณฺหาณั้น ให้สื่อถึงเป็นแรงจูงใจในด้านไม่ดี ถ้าใช้คำว่า ความต้องการ ความอยาก ความชอบใจ ความยินดี ความรักใคร่ ที่มาจากฉันทะนั้น ให้สื่อถึงเป็นแรงจูงใจในด้านดี ในทัศนะของพุทธศาสนาถือว่าแรงจูงใจนี้มีที่มาหรือมีเหตุที่ทำให้เกิดขึ้นทั้งแรงจูงใจด้านไม่ดีและด้านที่ดี ที่มาของแรงจูงใจด้านไม่ดีคืออกุศลมูล ดังปรากฏใน**อกุศลมูลสูตร**ว่า อกุศลมูล (รากเหง้าของอกุศล) มี 3 ประการ คือ 1. โลภะ (ความอยากได้) 2. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) 3. โมหะ (ความหลง) โลภะ โทสะและโมหะจัดเป็นอกุศลมูล เพราะพฤติกรรมของบุคคลผู้ถูกโลภะครอบงำที่แสดงออกทางกาย ทางวาจาและทางใจจัดเป็นอกุศลกรรม อันจะก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง และผู้อื่น ด้วยเรื่องที่ไม่จริง ด้วยการเบียดเบียน ด้วยการถูกทำให้เสียทรัพย์ ด้วยการถูกตีเตียนหรือขบไล่ บุคคลที่ถูกบาปอกุศลธรรมที่เกิดโลภะ โทสะ และโมหะครอบงำ มีจิตใจถูกบาปอกุศลธรรมที่เกิดโลภะ โทสะและโมหะกลุ่มรุม ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เดือดร้อนในปัจจุบัน หลังจากตายแล้ว ย่อมจะไปสู่ทุกคติ (อง.ติก.20/70/166, ภาษาไทย) ส่วนที่มาของแรงจูงใจด้านดี คือ รากเหง้าของกุศล ได้แก่ กุศลมูล 3 ประการ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้บุคคลกระทำความดี จึงส่งผลในทางที่ดีมีประโยชน์ แก่กุศลต่อตนเองและผู้อื่น เป็นความสุขไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนลำบาก ดังปรากฏใน**เกสปุตตสูตร**ว่า อโลภะ (ความไม่อยากได้) อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) และอโมหะ (ความไม่หลง) เมื่อเกิดขึ้นภายในบุคคล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่กุศล (ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น) เพราะบุคคลผู้ไม่มีโลภะ ไม่มีโทสะ ไม่มีโมหะนี้ ไม่ถูกโลภะ โทสะและโมหะครอบงำ ย่อมจะไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ย่อมชักชวนผู้อื่นเพื่อสิ่งที่เกื้อกูลและเพื่อความสุข ดังนั้น ธรรมทั้ง 3 อย่างนี้ จึงเป็นกุศล เป็นธรรมที่ไม่มีโทษ เป็นธรรมที่ผู้รู้สรรเสริญ เป็นธรรมที่เมื่อบุคคลถือปฏิบัติ บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุข (อง.ติก. 20/66/155-156, ภาษาไทย) ซึ่งในเรื่องนี้ ปัทมสิริ (Padmasiri) ได้อธิบายไว้เช่นเดียวกับในพระไตรปิฎกว่า แรงจูงใจที่มีรากเหง้ามาจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ

เป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีได้แก่ตัณหา ส่วนแรงจูงใจที่มีรากเหง้ามาจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นแรงจูงใจฝ่ายดี ได้แก่ ความมีเมตตาและปัญญา ซึ่งส่วนใหญ่แล้วท่านเห็นว่า ความต้องการ แรงขับ หรือความหิวกระหายนั้น เป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี คือ ตัณหา (Padmasiri de Silva, 1991: 36) ในทัศนะของปัทมะสิริมิได้ระบุถึงแรงจูงใจฝ่ายดีว่าหมายถึงฉันทะโดยตรง แต่ความมุ่งหมายที่จะกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเมื่อมีเมตตาและปัญญาซึ่งมีรากเหง้ามาจากกุศลมูล ก็ย่อมที่จะเข้ากันได้กับแรงจูงใจฝ่ายดีที่พระธรรมปิฎก หมายถึงคือฉันทะเช่นเดียวกัน เพราะคุณธรรมฝ่ายดีย่อมที่จะไปด้วยกันได้ ความไม่โลภ ไม่โกรธและไม่หลงในที่นี้ มิได้หมายความว่าไม่มีเลย กิเลสทั้ง 3 อย่างนี้มีอยู่ แต่มีอยู่ในลักษณะที่ไม่รุนแรงจนก่อให้เกิดการกระทำที่ไม่ดี เมื่อมีความโลภน้อย มีความโกรธน้อยและมีความหลงน้อย ย่อมส่งผลต่อความอยากกระทำในด้านดี ซึ่งเกิดจากจิตที่ดีมีประโยชน์ ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น ด้วยความโลภน้อยความอยากจึงประกอบด้วยเมตตาและปัญญา ดังทัศนะของปัทมะสิริ ซึ่งนั่นก็คือ ฉันทะ ความพอใจ ความอยากในทางที่ดีนั่นเอง

ในเรื่องที่มาของแรงจูงใจทั้งในฝ่ายดีและไม่ดี ค่อนข้างที่จะมีรายละเอียดที่ซับซ้อน เพราะในการกระทำอย่างหนึ่งของมนุษย์ บางครั้งมีที่มาจากรากเหง้าทั้งที่เป็นอกุศลและกุศลปะปนกัน เราจะเห็นได้ในชีวิตประจำวันของเรา บางเรื่องเราอยากทำด้วยใจที่ดี สงบเยือกเย็น เห็นคุณค่าของสิ่งที่เราจะกระทำ แต่บางเรื่องเราก็ไม่อยากทำแต่ถูกบังคับให้กระทำ หรือกระทำลงไปเพราะหวังผลประโยชน์บางอย่าง หรือทำไปเพราะเป็นหน้าที่ที่พึงกระทำ แม้จะถูกบังคับหรือไม่อยากทำแต่ก็ต้องทำอย่างดี โดยไม่ทำให้ใครเดือดร้อนไม่เบียดเบียนผู้อื่น จึงถือว่าการกระทำนั้นประกอบด้วยทั้งกุศลและอกุศล ดังนั้นเมื่อเวลาเราได้รับผลของการกระทำจึงมีผลทั้งดีและไม่ดีปะปนกันไป น้อยครั้งมากที่การกระทำของมนุษย์จะมีผลดีหรือไม่ดีอย่างเดียว ปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ อยากรู้ว่าจึงจะถือว่าเป็นผลที่ดีจากการกระทำ การได้รับเกียรติยศ ชื่อเสียง วัตถุสิ่งของ เงินทองมาก ถือว่าดีได้หรือไม่ ในทางพุทธศาสนายังไม่สรุปว่าการได้สิ่งเหล่านี้เป็นผลของการทำดี เพราะการได้สิ่งเหล่านี้มีองค์ประกอบอื่น

อีกมาก แต่ทางพุทธศาสนามีหลักเกณฑ์ในการวัดว่าอย่างไรจึงจะเป็นผลของการกระทำดีหรือไม่ดี ด้วยเกณฑ์ใหญ่ ๆ ดังที่ได้ยกมาตอนต้นว่า ผลของการกระทำที่ถือว่าดีนั้น คือ ต้องประกอบด้วยประโยชน์และไม่มีโทษต่อตนเอง เป็นประโยชน์และไม่มีโทษต่อผู้อื่น หรือเป็นประโยชน์และไม่มีโทษทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น รวมทั้งเมื่อกระทำไปแล้วผู้รู้ก็ยกย่อง เห็นดีเห็นงามด้วย ดังนั้นในการกระทำแต่ละครั้งผู้กระทำย่อมจะรู้ด้วยตัวเองว่าตนนั้นได้กระทำลงไปด้วยแรงจูงใจฝ่ายใด ด้วยเหตุนี้การที่จะแยกให้ชัดเจนไปว่าเรื่องนี้เป็น การกระทำด้วยแรงจูงใจฝ่ายดีอย่างเดียวหรือแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีอย่างเดียว จึงเป็นเรื่องที่ยากมาก ในบทความนี้จึงเพียงแต่ต้องการให้เห็นภาพกว้าง ๆ ว่าในการกระทำของมนุษย์นั้นมีที่มาอย่างไร เมื่อเราคิดและกระทำในลักษณะนี้ จะเป็นการกระทำด้วยแรงจูงใจฝ่ายใด ให้เราประเมินตัวเองเอาไว้ ถ้าสิ่งที่เรากระทำนั้น ดี มีประโยชน์ทั้งแก่ตัวเราเองและผู้อื่น ไม่มีโทษทั้งแก่ตัวเราและผู้อื่น ผู้รู้ยกย่องสรรเสริญ การกระทำนั้นก็อนุมานได้ว่าเกิดจากแรงจูงใจฝ่ายดี อันเป็นกุศลมูล จึงถือว่าเป็นฉันทะ ซึ่งย่อมจะหวังผลที่ดีได้ ส่วนการกระทำใดที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับที่อธิบายมานี้ ทั้งไม่มีประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น ทั้งมีโทษ พร้อมผู้รู้ก็ไม่ยกย่องสรรเสริญ ก็อนุมานได้ว่า การกระทำนั้นเกิดจากแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี อันเป็นอกุศลมูล ซึ่งถือว่าเป็นตณหา และเพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างของแรงจูงใจทั้ง 2 ฝ่ายนี้ จะได้อธิบายถึงรายละเอียดของความหมายและกระบวนการเกิดขึ้นของแรงจูงใจ

2.1 ความหมายของแรงจูงใจในพุทธศาสนา

ตามที่ได้อธิบายไว้ในตอนต้นแล้วว่า แรงจูงใจในพุทธศาสนา มี 2 ฝ่าย ผู้เขียนจึงได้แยกอธิบายความหมายในแต่ละฝ่าย ดังนี้

ก. ความหมายของ ตณหา

ตามรูปศัพท์ คำว่า ตณหา ใน **คัมภีร์ปรมัตถทีปนี** อธิบายไว้ว่า ชื่อว่า ตณหา เพราะว่าเป็นที่มาของความอยาก, และชื่อว่า ตณหา เพราะทำให้สะดุ้งหรือหวาดเสียว ในความหมายแรกหมายถึง ความอยาก ความต้องการ ในความหมายที่สอง หมายถึง ทำให้มนุษย์เมื่อมีความอยาก ความต้องการ จะอยู่ไม่เป็นสุข ต้องแสวงหา อยากได้อยู่ร่ำไป จนก่อให้เกิดความสะดุ้งหรือ

หวาดเสียว (ช.อิตี.อ.9/66 (ภาษาบาลี)).

พระธรรมปิฎกได้อธิบายความหมายของตัณหาไว้ว่า ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเส่นหา ความร่น ความร่า ความกระลึบกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม นอกจากความหมายนี้ แล้วท่านยังได้อธิบายเสริมไว้อีกว่า ตัณหา ที่แปลว่า ความกระหายหรือ ความอยากนั้น ได้แก่ความกระหายอยากในสิ่งหรือในอารมณ์ (ตามหลัก จิตวิทยา อารมณ์คือ สิ่งเร้า) ที่ให้เวทนา โดยมากจะชอบอยากในอารมณ์ที่ให้ สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย ชอบใจ พุดง่าย ๆ ว่าแสวงหาความสุขใส่ตัว แล้วยึดถือเอาไว้ อยากให้อยู่กับตัวนาน ๆ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 490)

สรุปความหมายของคำว่า ตัณหา คือ ความอยาก ความกระหาย อยาก ความปรารถนา ความต้องการในอารมณ์ (สิ่งเร้า) เพื่อสนองความสุข ที่ไม่รู้อิ่ม เป็นความต้องการที่เสพบริโภค เพื่อให้ทราบความหมายของตัณหา ได้ชัดเจนขึ้น จึงควรทราบประเภทของตัณหาไว้ประกอบความเข้าใจเรื่อง ความหมาย ตัณหา มี 3 ประเภท คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ดังปรากฏในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ที่ว่า

ตัณหา 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

บรรดาตัณหา 3 นั้น ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความชักนำ ให้คล้อยตามไป ความยินดีความเพลิดเพลีน ความกำหนัดด้วยอำนาจความ เพลิดเพลีน ความกำหนัดนักแห่งจิตอันสหระคตด้วยภวทิฏฐิ นี้เรียกว่า ภวตัณหา, ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความ ยินดี ความเพลิดเพลีน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลีน ความ กำหนัดนักแห่งจิตอันสหระคตด้วยอจฺเจททิฏฐิ นี้เรียกว่า วิภวตัณหา, ตัณหา ที่เหลือออกนั้น เรียกว่า กามตัณหา

(อภิ.วิ.35/933/494. (ภาษาไทย))

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายตัณหา 3 ไว้ว่า กามตัณหา คือ ความ ยินดี พอใจ เมื่อได้ประสบกับสิ่งที่น่าพอใจ ได้แก่ กามารมณ์, ภวตัณหา คือ ความยินดี พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้นแล้วยึดถือว่าเป็นของที่มั่นคงเที่ยงแท้ ยั่งยืน

(รากที่สหครตกับสัสตทิมฺหฺสิ ทานเรียกว่า ภาวตฺถนา), วิภาวตฺถนา คือ ความยินดี พอใจด้วยเห็นว่า สิ่งนั้นแหละจะขาดสูญไป หายไป พ้นไปจากตน (รากที่สหครตกับอุจเฉททิมฺหฺสิ ทานเรียกว่า วิภาวตฺถนา) (วิสุทฺธิ.3/179-180 (ภาษาบาลี))

บรรจบ บรรณรุจิ อธิบายว่า ตฺถนา 3 ประกอบด้วย

1. ความอยากได้กาม คือ สิ่งเร้าที่กระตุ้นวิญญาน (จิต) ให้คิดอยากได้ ให้รักใคร่ 6 อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสทางกาย และสิ่งสัมผัสทางใจ (กามตฺถนา)

2. ความอยากให้กามนั้นยังยืนอยู่กับตนตลอดไป (ภาวตฺถนา)

3. ความอยากให้กามนั้นพ้นไปจากตน (วิภาวตฺถนา)

แล้วอธิบายเพิ่มเติมว่า ความอยาก 3 สภาพนี้เป็นความอยากที่เกิดขึ้นเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อเกิดความอยากได้ส่งผลให้ต้องดิ้นรนแสวงหา ครั้นแสวงหาได้แล้วก็อยากให้สิ่งที่ได้มานั้นอยู่กับตนตลอดไป แต่แล้วก็เกิดความเบื่อหน่าย ก็อยากให้สิ่งนั้นพ้นไปจากตน (บรรจบ บรรณรุจิ, 2538: 60)

ผู้เขียนเห็นด้วยกับแนวการอธิบายเรื่องตฺถนาทั้ง 3 ประเภทของบรรจบ บรรณรุจิ เพราะทำให้เห็นภาพของความต่อเนื่องถึงกันและสามารถที่จะประยุกต์อธิบายได้กับทุกเรื่อง โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวัตถุสิ่งของและเรื่องอื่นที่มนุษย์อยากได้ อยากมี อยากเป็น อยากครอบครอง หรือเมื่อเบื่อหน่ายก็อยากที่จะเปลี่ยนสิ่งนั้น ฉะนั้น จึงขอสรุปการอธิบายเรื่องตฺถนา 3 ดังนี้

1. กามตฺถนา คือ ความอยากได้ อยากมีใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่น่าปรารถนา น่าชอบใจ รวมความว่า อยากประสบและอยากได้ในสิ่งที่ดี ที่น่าชอบใจ เพื่อเสพเสวยความสุขจากการได้ประสบสิ่งที่น่าปรารถนา นั้น ยกตัวอย่าง เช่น มนุษย์ปุถุชนทุกคนอยากพบแต่เรื่อง สิ่ง เหตุการณ์ที่ดี หรือภาพที่ดี ๆ ได้เห็นแล้วสุขใจ สบายใจ อยากได้ฟังแต่เสียงที่ไพเราะ ไม่อยากได้ยินเสียงด่า หรืออยากได้ครอบครองของที่สวยงามมีความนุ่มนวล มีระดับ มีรสนิยม ที่มีผู้ผลิตออกมาล่อตาล่อใจ เหล่านี้ เป็นกามตฺถนา ทั้งนี้

2. ภาวตฺถนา คือ ความอยากให้คงอยู่มีอยู่ตลอดไป อันเป็นสิ่งที่ต่อเนื่องจากกามตฺถนา เมื่ออยากได้และได้มาแล้วอันดับต่อไป คือ อยากให้สิ่ง

ที่ได้มาแล้วคงอยู่กับตัวไปนาน ๆ เกิดการยึดถือว่าเป็นของเรา นั้นเป็นของเรา เกิดการหวงแหนรักษาให้คงอยู่กับตน ไม่อยากให้สิ่งนั้นจากไปหรือเสื่อมสลายไป

3. วิตถัตถะ คือ ความอยากไม่เป็น อยากให้สิ่งที่ไม่ดีพ้นไปจากตน มนุษย์ทุกคนไม่อยากพบกับสิ่งที่ไม่ดี เรื่องที่ไม่ดี ของที่ไม่ดีไม่สวย เมื่อได้พบแม้เพียงชั่วครู่ก็อยากให้สิ่งนั้น เรื่องนั้นพ้นไปจากตนหรืออยากให้ตนพ้นไปจากเรื่องนั้น สิ่งนั้นให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้และวิตถัตถะนี้ยังรวมไปถึงความต่อเนื่องกันกับกามัตถะ คือ เมื่อได้พบ ประสพกับสิ่งที่น่าชอบใจ น่าพอใจในตอนแรกแล้ว (กามัตถะ) และยึดถือว่าเป็นของตนแล้ว (ภวัตถะ) ต่อมาเกิดความเบื่อหน่ายทั้งเพราะสิ่งนั้นไม่ดีพอหรือได้ประสพพบสิ่งใหม่ที่ดีกว่า ก็อยากให้สิ่งที่ตนครอบครองอยู่พ้นไปจากตน อยากให้ตนไม่เป็น ไม่อยู่ในสิ่งนั้น

ัตถะทั้ง 3 นี้ เราสามารถสังเกตได้ในชีวิตจริงของเรา ซึ่งต้องประสพพบอยู่เสมอ ๆ ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด อยากมี อยากเป็น ในสิ่งของ เหตุการณ์ ทั้งเล็กและใหญ่ อยากที่จะครอบครองให้สิ่งของของตนมีอยู่นั้น หรือ ภาวะที่ตนเป็นอยู่นั้น ยั่งยืนอยู่กับตนไปนาน ๆ เพราะยึดถือว่าเป็นของของตน ต่อมาเมื่อเกิดความเบื่อหน่ายกับสิ่งนั้น ๆ เพราะครอบครองอยู่นานไปเกิดความซ้ำซากจำเจและได้พบของใหม่ ๆ เกิดความทุกข์ใจอยากให้สิ่งที่ตนมีอยู่นั้นพ้นไป อยากทิ้งไปเพื่อไปครอบครองของใหม่อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้เรื่อยไป เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนและเมื่อพิจารณาถึงพฤติกรรมของมนุษย์ในการกระทำแต่ละครั้ง จะเห็นได้ว่ามนุษย์มิได้กระทำการอย่างหนึ่งด้วยความต้องการที่เป็นัตถะ ซึ่งเป็นแรงจูงใจในด้านไม่ดีนี้เพียงอย่างเดียว อาจมีแรงกระตุ้นอย่างอื่นประกอบด้วย ถ้าจะพิจารณาด้วยหลักอภิปรัชญาซึ่งมี 3 ประการดังที่ได้อธิบายไว้ในตอนต้น ก็จะพบว่าทุกการกระทำของมนุษย์ มิได้มีเพียงองค์ประกอบเดียว ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด ความอยากได้ ซึ่งก็เป็นรากเหง้าหลักของกามัตถะและภวัตถะ หรือจะเป็นโทสะ ความคิดประทุษร้าย ซึ่งอาจเป็นรากเหง้าของวิตถัตถะก็ได้และที่สำคัญก็คือ โมหะ ความหลงไม่รู้จริงนี้เป็นองค์ประกอบพื้นฐานของการกระทำทุกอย่างของมนุษย์เสมอ ฉะนั้นแม้จะพิจารณาได้ว่า การกระทำนี้เป็นการกระทำที่เกิดจากแรงจูงใจฝ่าย

ไม่ดี คือ ตัณหา ซึ่งมีรากเหง้ามาจากโลภะ แต่ในขณะที่กระทำนั้น มีรากเหง้าของอกุศลอีกตัวหนึ่งประกอบด้วยคือ โมหะ ซึ่งเป็นความหลงที่ยังไม่รู้จริงเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์ที่ต้องเกิดมา ดังนั้นในการกระทำที่ถือว่าเกิดจากแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี มีรากเหง้าจากโลภะกับโมหะประกอบกัน

ข. ความหมายของฉันทะ แรงจูงใจในพุทธศาสนาที่เป็นฝ่ายดี คือ ฉันทะ ตามรูปศัพท์ ใน**คัมภีร์อภิธานวรรณนา** ได้อธิบายไว้ว่า ฉันท (ฉันท อิจฺฉาย+อ) ความต้องการ, ความพอใจ, มีวิเคราะห์ว่า ความพอใจ ชื่อว่า ฉันทะ (พระมหาสมปอง มุทีโต, 2542: 218)

ในพุทธธรรมอธิบายไว้ว่า ความพอใจ ชอบใจ ยินดี ออยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูล เป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 490) และได้อธิบายเพิ่มเติมว่าเมื่อกกล่าวถึงคำว่า ฉันทะนั้นนั้นสามารถเข้าใจได้ว่า หมายถึงความต้องการในฝ่ายดี แต่ในพุทธศาสนามีการใช้ศัพท์ว่า ฉันทะ นี้ ใน 3 ความหมาย คือ

1. ตัณหาฉันทะ หมายถึง ฉันทะที่เป็นตัณหา ใช้ด้านไม่ดี เป็นอกุศล
2. กัตตุกามยตาฉันทะ หมายถึง ความต้องการจะกระทำ เป็นคำกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว จะใช้ไปในด้านดีก็ได้ ด้านชั่วก็ได้ อยู่ที่ว่าจะใช้ประกอบกับบริบทในด้านใด แต่โดยส่วนมากจะใช้กับบริบทในด้านดี จึงนิยมใช้ไปในด้านดีมากกว่า
3. กุศลธรรมฉันทะ หมายถึง ฉันทะในกุศลธรรม เป็นฝ่ายดีอย่างเดียว

(เรื่องเดียวกัน, 486)

อย่างไรก็ตาม เพื่อความสะดวกในการกำหนดความหมายของแรงจูงใจ จึงได้แยกกันระหว่างฉันทะกับตัณหาเพื่อให้เห็นได้ชัด ดังนั้น เมื่อพูดถึงฉันทะ จึงให้หมายถึงฉันทะในด้านดี โดยหมายเอาฉันทะในแบบที่ 2 และที่ 3 และเน้นไปที่แบบที่ 3 คือ กุศลธรรมฉันทะ ที่เรียกสั้น ๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ คำว่า กุศลธรรมฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ความชอบ

ความอยากในสิ่งที่ดีงาม คำว่า ธรรมฉันทะ หมายถึง ฉันทะในความจริง ความต้องการความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม หรือในอีกความหมายหนึ่ง ธรรมฉันทะ หมายถึง ความไม่ความจริง ความไม่ในสิ่งที่ดีงาม หรือรักความดีงาม รวมไปถึง ความไม่รู้ไม่ทำด้วย รวมความหมายของคำว่า ฉันทะ ได้ว่า หมายถึง ความชอบใจ ความปรารถนา ความยินดี ความพอใจ ความต้องการ ความรักงาน เป็นความอยากในทางที่เป็นความดี อยากใฝ่ดี ไม่ใช่ความอยากที่เน้นตัวเองเป็นศูนย์กลางที่ต้องการยึดถือเอามาครอบครองเป็นเจ้าของ ความคิดอยากกระทำที่เป็นฉันทะนั้นคิดด้วยลักษณะเหตุผล หรือเป็นโยนิโสมนสิการ เมื่อคิดอยากจะทำจะมุ่งไปที่ผลของการกระทำมุ่งไปที่ภาวะของงานที่จะสำเร็จ จึงนำไปสู่วิริยะหรืออุตสาหะในการกระทำ ในเรื่องฉันทะกับตัณหาสามารถสรุปให้เห็นความแตกต่างได้ตามที่พระธรรมปิฎกอธิบายไว้ว่า

ตัณหา มุ่งประสงค์เวทนา และจึงต้องการสิ่งสำหรับเอามาเสพ เสวยเวทนา หรือสิ่งที่จะปรนปรี้อัตถน ตัณหาอาศัยอวิชชาคอย หลอเลี้ยงและให้โอกาส พัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่องตัวตน เอา อัตตาเป็นศูนย์กลาง และนำไปสู่ปริเยสนา หรือการแสวงหา

ฉันทะ มุ่งประสงค์อัตถะคือตัวประโยชน์ (หมายถึงสิ่งที่มีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต คล้ายกับที่ปัจจุบันเรียกว่า คุณภาพชีวิต) และ จึงต้องการความจริง สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม ฉันทะก่อตัวขึ้น จากโยนิโสมนสิการ คือ ความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี คิดตาม สภาวะและเหตุผล เป็นภาวะกลาง ๆ ของธรรม ไม่ผูกพันกับอัตตา และนำไปสู่อุตสาหะ หรือวิริยะ คือ ทำให้เกิดการกระทำ

(เรื่องเดียวกัน, 494)

ในเรื่องความแตกต่างระหว่างฉันทะกับตัณหา พุทธทาสภิกขุ หรือ พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) ได้อธิบายไว้ว่า **ambition** (ความ มุ่งมั่นที่จะทำ) ที่เกิดจากกิเลสตัณหา จิตใจไม่อาจควบคุมอยู่ได้ ทรมาณผู้นั้น ให้เกิดทุกข์ มีความร้อนรนแรง เป็นทุกข์อยู่ตลอดเวลา นี่คือนิยามของตัณหา

ส่วน ambition (ความมุ่งมั่นที่จะทำ) ที่เกิดเพราะสติปัญญาที่มีความละเอียดลึกซึ้ง ไม่ทำให้คนเกียจคร้าน ทำให้คนรู้จักทำในสิ่งที่ควรทำ จิตใจสามารถควบคุมอยู่ได้ นี่คือนิยามของฉันทะ (อ้างถึงใน ไพโรจน์ อยู่มณฑียร, รวบรวม, มปป.: 31-32) คำอธิบายของพุทธทาสภิกขุนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของตัณหาและฉันทะได้เป็นอย่างดีและสอดคล้องกับในคัมภีร์ที่อธิบายถึงเรื่องรากเหง้าหรือที่มาของอกุศลและกุศล โดยความมุ่งมั่นที่จะกระทำที่เกิดจากแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีคือตัณหา มีที่มาจากอกุศลมูล ซึ่งในคัมภีร์อธิบายไว้ว่า อกุศลมูลนี้ส่งผลให้เกิดความทุกข์ทรมานแก่ผู้กระทำ ส่วนความมุ่งมั่นที่จะกระทำที่เกิดจากแรงจูงใจฝ่ายดี คือ ฉันทะ มีที่มาจากกุศลมูล อันจะส่งผลให้เกิดประโยชน์ ไม่มีโทษ ไม่ทุกข์ทรมานแก่ผู้กระทำ

แรงจูงใจในพุทธศาสนาตามที่อธิบายมานี้สามารถที่จะกำหนดได้ว่า มี 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายดี ได้แก่ ฉันทะ กับฝ่ายไม่ดี ได้แก่ ตัณหา ทั้ง 2 ฝ่ายนี้เป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมออกมา ในความเป็นจริงแล้ว มนุษย์มีพื้นฐานที่ได้รับมาเหมือนกัน คือ รับรู้ต่อสภาพแวดล้อมที่มากระทบเท่ากัน เมื่อได้รับรู้แล้วจึงส่งผลให้จิตใจคิดและตอบสนองต่อสิ่งเร้าออกมาเป็นแรงจูงใจ ส่วนจะเป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายไม่ดี ขึ้นอยู่กับขั้นตอนที่สำคัญคือ สติที่รู้เท่าทันและยับยั้งได้ ถ้ารู้เท่าทันคิดได้ทันมีปัญญา แรงจูงใจที่จะกระตุ้นออกมาก็จะเป็นฝ่ายดี คือ เป็นฉันทะ ส่วนผู้ที่ไม่ทัน สติไม่รู้เท่าทัน ทำให้คิดไม่ถูกวิธีขาดปัญญา แรงจูงใจที่จะกระตุ้นออกมาก็เป็นฝ่ายไม่ดี คือ ตัณหา ซึ่งแรงจูงใจทั้ง 2 อย่างนี้จะมีกระบวนการเกิดขึ้นอย่างไร มีขั้นตอนมากน้อยแค่ไหน จะได้อธิบายรายละเอียดต่อไป

2.2 การเกิดขึ้นของแรงจูงใจในพุทธศาสนา

แรงจูงใจในทางพุทธศาสนามี 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายดี ได้แก่ ฉันทะ และฝ่ายไม่ดี ได้แก่ ตัณหา ในการเกิดขึ้นของแรงจูงใจทั้ง 2 แบบนี้ แรงจูงใจฝ่ายไม่ดี คือ ตัณหา มีอธิบายไว้อย่างชัดเจน แต่แรงจูงใจฝ่ายดี คือ ฉันทะ ไม่ได้มีอธิบายไว้อย่างตรง ๆ มากนัก เราสามารถที่จะทำความเข้าใจได้จากแนวอธิบายของตัณหาแล้วเทียบเคียงกัน ดังนั้นจะอธิบายแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีก่อน

ก. การเกิดขึ้นของแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี (ตัณหา)

ในการเกิดขึ้นของตัณหา นั้น เป็นกระบวนการปกติของมนุษย์ปุถุชนทุกคนที่ยังไม่หมดกิเลส เริ่มจากการที่มนุษย์ได้ประสบกับสิ่งเร้าในภายนอก ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกว่า *อายตนะภายนอก 6 อย่าง* อันได้แก่ รูป (สิ่งที่เรามองเห็น) เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (วัตถุสิ่งของที่เรাজับต้องได้) กระแทกตัวเรา นอกจากนี้ยังรวมทั้งเรื่องที่เราคิดขึ้นเองภายในใจ (ธรรมารมณ์) ด้วยทั้งหมดนี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งมากระทบถูกต้องกับ *อายตนะภายใน* คือ อวัยวะรับสัมผัสในตัวเรา 6 อย่าง ซึ่งจะรับรู้กันเป็นคู่ ๆ คือ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายกระทบกับสัมผัส และใจคิดถึงเรื่องที่เราคิดขึ้นในใจ (ธรรมารมณ์) และเมื่ออายตนะทั้งภายในและภายนอกกระทบกัน จะมีสิ่งทำหน้าที่รับรู้เฉพาะทางคอยรับรู้ คือ วิญญาณ รวมทั้ง 3 อย่างนี้เรียกว่า *ผัสสะ*

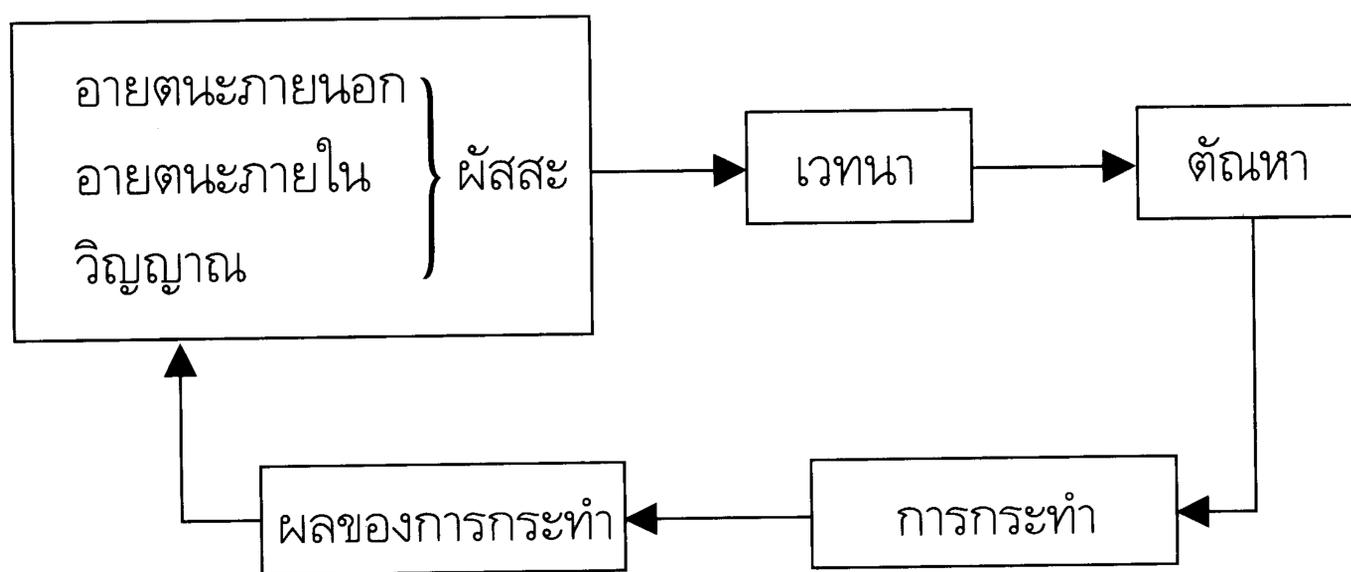
แผนภูมิแสดงอายตนะภายนอกกระทบกับอายตนะภายในก่อให้เกิด
วิญญาณ

อายตนะภายนอก	+	อายตนะภายใน	+	วิญญาณ	= (ผัสสะ) → (เกิดความรู้)
รูป	+	ตา	+	จักขุวิญญาณ	→ เห็น
เสียง	+	หู	+	โสตวิญญาณ	→ ได้ยิน
กลิ่น	+	จมูก	+	ฆานวิญญาณ	→ ได้กลิ่น
รส	+	ลิ้น	+	ชีวาหวิญญาณ	→ รู้รส
สัมผัส	+	กาย	+	กายวิญญาณ	→ รู้สิ่งต้องกาย
ธรรมารมณ์	+	ใจ	+	มโนวิญญาณ	→ รู้เรื่องในใจ

เมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก เกิดวิญญาณเฉพาะทางขึ้น ทั้ง 3 นี้ รวมเรียกว่าเป็นผัสสะ จากผัสสะนี้ก่อให้เกิดเวทนา คือ ความรู้สึกหรือรู้อารมณ์ขึ้นซึ่งมี 3 อย่าง คือ สุขเวทนา ความรู้สึกสุขกาย สุขใจ ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบายกายไม่สบายใจ หงุดหงิดและอทุกข์มสุขเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุขและไม่ทุกข์ จากเวทนานี้ก่อให้เกิด

ตัณหา คือความทะยานอยาก ความปรารถนาขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า บุคคลอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบของธรรมทั้ง 3 เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา (ม.อุปริ. 14/817/387 (ภาษาไทย)) ซึ่งตัณหาขึ้นก็ คือ แรงจูงใจในทางพุทธศาสนา จากตัณหาขึ้น เป็นตัวก่อให้เกิดพฤติกรรมต่าง ๆ ตามมา พฤติกรรมคือการกระทำทางกาย ทางวาจา อันนำไปสู่ผลแห่งการกระทำทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ เมื่อมนุษย์ได้รับผลแห่งการกระทำแล้วก็ไม่ได้หยุดอยู่แค่นั้น เมื่อมีสิ่งเร้า คือ ภายนอกมากระทบอีก ก็เกิดการกระตุ้นเร้าให้มนุษย์เกิดความอยาก คือ ตัณหาขึ้นอีก เป็นวงจรหมุนเวียนไปเรื่อย

จากที่ได้อธิบายมา สามารถเขียนกระบวนการเกิดขึ้นของแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีในพุทธศาสนาได้ดังนี้

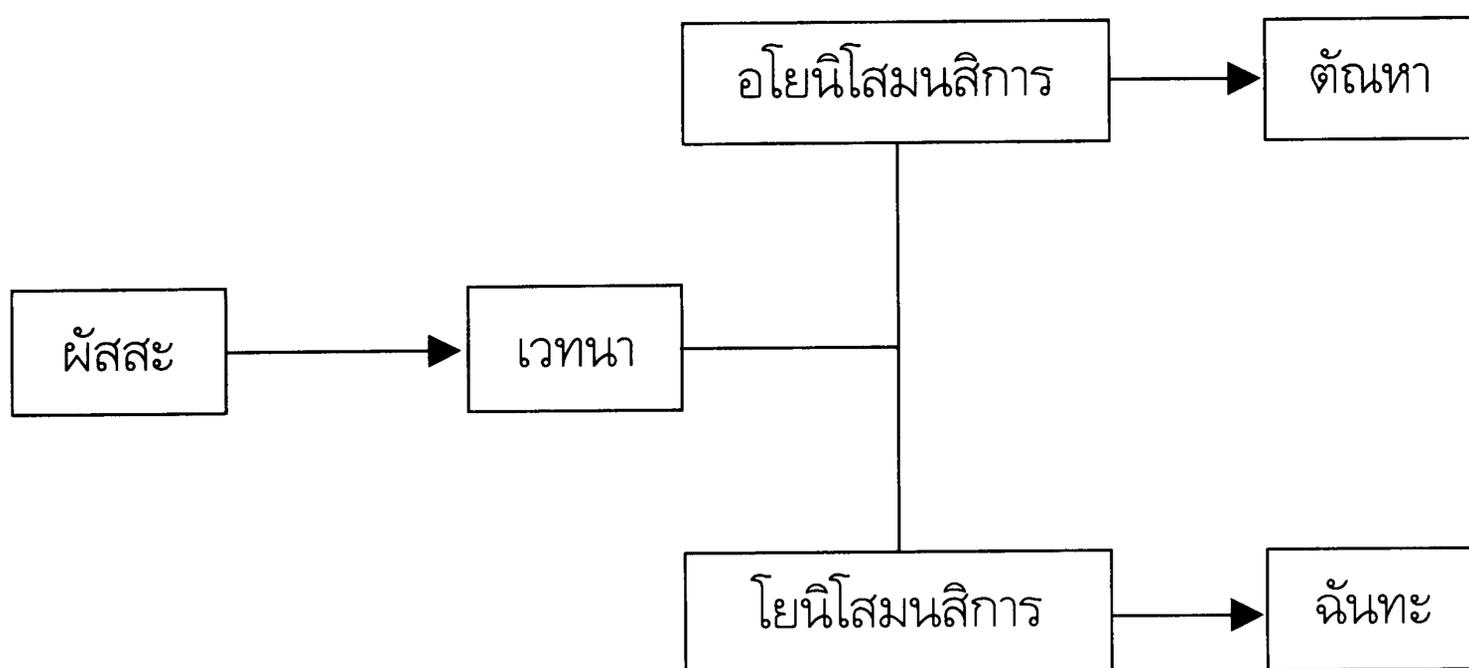
กระบวนการเกิดขึ้นของแรงจูงใจคือ ตัณหาขึ้น เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ให้กระทำไปตามความอยาก โดยมีจุดเริ่มต้นคือ การได้รับสัมผัสจากสิ่งเร้า ซึ่งมาจากภายนอก รวมทั้งที่มาจากภายในอันเกิดจากการคิดขึ้นเองก็ได้ จากผัสสะนั้นก่อให้เกิดความรู้สึกสุข สบาย ดีใจ หรือเกิดความทุกข์ ไม่สบาย เสียใจ หรือบางครั้งก็ไม่รู้สึกสุขหรือทุกข์เป็นความรู้สึกที่เฉย ๆ ความรู้สึกทั้ง 3 อย่างนี้ คือเวทนา ด้วยความรู้สึกเหล่านี้จึงทำให้มนุษย์เกิดความอยากที่จะสนองตอบต่อความรู้สึกนั้น อยากให้ความรู้สึกเช่นนั้นปรากฏขึ้นต่อไปอีก ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกายสัมผัส พร้อมกันนี้เมื่อได้รับความรู้สึกสุขสบาย ดีใจบ่อย แล้วก็อยากจะให้

ความรู้สึกเช่นนั้นคงอยู่กับตนเองต่อไปเรื่อย ๆ ไม่อยากให้ความรู้สึกนั้นหายไป จึงแสดงพฤติกรรมออกไปที่จะทำให้ความรู้สึกเช่นนั้นคงอยู่ ด้วยการปกป้องรักษา การป้องกันไม่ให้มีสิ่งอื่นใดมาพรากความสุขนั้นไปได้และทะนุถนอมความสุข นั้นเพื่อปรนเปรอตนเองให้ได้รับความสุขต่อไป พฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดง ออกมาก็เพื่อตอบสนองเวทนา เมื่อได้รับการตอบสนองไปช่วงหนึ่งแล้ว ก็มีการกระทบสัมผัสอีกทำให้อยากได้ อยากมี อยากเป็นปรากฏขึ้นอีก จึงต้อง แสดงพฤติกรรมเพื่อสนองอารมณ์เช่นนั้นต่อไปอีกไม่รู้จบ

นอกจากนี้ยังมีความอยากอีกด้านหนึ่งที่เป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีคือ ตัณหาเช่นเดียวกัน ได้แก่ อยากที่จะไม่ประสบพบเจอสิ่งที่ตนไม่ชอบ ไม่สบาย ไม่ดี จากกระบวนการของวงจรที่เขียนไว้ข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมื่อเกิดผัสสะ ขึ้นทำให้ได้รับเวทนาทั้งดีและไม่ดี ส่วนที่ดีก็อยากได้ อยากให้คงอยู่ต่อไป ส่วนเวทนาที่ไม่ดี ที่เป็นทุกข์ เป็นความยุ่งยาก เป็นความลำบาก ความ เศร้าโศก เสียใจเหล่านี้ ส่งผลให้เกิดแรงผลักดันหรือแรงจูงใจให้มนุษย์ แสวงหาทางออกไปจากเรื่องเหล่านี้ ไม่อยากอยู่กับสิ่งเหล่านี้ จึงแสดงพฤติกรรม ออกไปตามแรงจูงใจด้วยการหลีกเลี่ยงนี้ ตัดออกจากสิ่งที่ไม่ชอบทำให้ตนพ้นไป จากสิ่งเหล่านั้น เพื่อที่จะได้พบกับสิ่งที่เป็นสุข เป็นความสบายอีกเช่นเดิม และพฤติกรรมของมนุษย์ก็วนเวียนอยู่อย่างนี้ ถูกกระทบ ได้รับความสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ อยากให้คงอยู่ อยากได้เพิ่ม หรืออยากให้สิ่งที่ไม่ดีหมดไป หายไปจากตน เมื่อได้รับแล้วก็ถูกกระทบอีกก็วนเวียนไปดังเดิมอีก หมุนไป เรื่อย ๆ ดังนั้นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีคือตัณหา นี้ ดูไปก็เหมือนเป็นพฤติกรรม ธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนทุกคน แต่ในทางพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์สามารถที่ จะพัฒนาได้โดยการคิดพิจารณาไตร่ตรองแล้ว ทำให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดีขึ้นมา แทนแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีได้และถือว่าการพัฒนาอย่างนี้เป็นเรื่องที่สำคัญ ดังพุทธพจน์ที่ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ที่ฝึกฝนแล้วเป็นผู้ประเสริฐที่สุด (ขุ.ธ.25/293/252 (ภาษาไทย)) ดังนั้น จึงแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนา ยอมรับว่าแม้มนุษย์จะแสดงพฤติกรรมออกมาตามความต้องการหรือตาม แรงจูงใจฝ่ายไม่ดีคือตัณหา แต่มนุษย์ก็สามารถที่จะปรับเปลี่ยนพฤติกรรม ของตน โดยเปลี่ยนแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีให้เป็นแรงจูงใจฝ่ายดีคือฉันทะได้

ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของพฤติกรรม โดยที่การคิดนำไปสู่การกระทำ เมื่อคิดดีย่อมนำไปสู่การกระทำที่ดีและด้วยการฝึกฝนอย่างนี้จึงทำให้สังคมมนุษย์พัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ ดังที่เป็นอยู่

กระบวนการเกิดขึ้นของแรงจูงใจ คือ ตัณหา เป็นแนวเทียบเคียงถึงการเกิดขึ้นของแรงจูงใจในฝ่ายดีได้ด้วยการใช้แนวอธิบายเดียวกันนี้ ประการสำคัญอยู่ที่ขั้นตอนในการเกิดขึ้นของตัณหา ในเบื้องต้นของกระบวนการนี้ เริ่มตั้งแต่อายตนะภายนอกกระทบกับอายตนะภายใน เกิดวิญญาณขึ้น รวมเรียกว่าผัสสะ แล้วก่อให้เกิดเวทนา ถือว่าเป็นกระบวนการเกิดขึ้นตามธรรมชาติของมนุษย์ทุกคน แต่ในช่วงต่อจากนี้ไป สำหรับคนที่ได้รับการฝึกฝนอบรมมาอย่างถูกต้องโดยมีผู้แนะนำมาดีก็ย่อมจะสามารถปรับเปลี่ยนการเกิดขึ้นขั้นต่อไปได้ว่า จะให้เกิดตัณหา หรือ ฉันทะ ด้วยการมีสติและปัญญา ใคร่ครวญพิจารณาไตร่ตรอง ใคร่มีสติปัญญาพิจารณาได้ทันก็สามารถหยุดยั้งการเกิดขึ้นของตัณหาได้ ส่วนใครไม่มีสติปัญญาพิจารณาได้ทันก็หลงปล่อยให้เกิดตัณหาอันเป็นฝ่ายไม่ดีต่อไปเรื่อย ๆ ตัวสติปัญญาที่ช่วยพิจารณาคัดกรองนี้คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งโยนิโสมนสิการนี้เองจะเป็นตัวตัดสินว่ากระบวนการต่อไปจะเป็นฉันทะ (แรงจูงใจในฝ่ายดี) หรือตัณหา (แรงจูงใจในฝ่ายไม่ดี) จึงสามารถสรุปเป็นกระบวนการเกิดขึ้นของตัณหาและฉันทะได้ดังนี้

แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของตัณหาและฉันทะ

จากแผนภูมิจะเห็นได้ว่า ปัจจัยสำคัญที่จะเป็นตัวกำหนดว่า แรงจูงใจที่จะเกิดมาแบบใดเป็นแรงจูงใจฝ่ายดีหรือไม่ดีนั้น ขึ้นอยู่กับความคิดหลังจากที่ได้รับข้อมูลมา (จากผัสสะ) แล้วนำมาปรุงแต่งขึ้นไป ถ้าคิดไม่ดี ไม่ละเอียด ไม่แยบคาย ไม่ถี่ถ้วน แรงจูงใจที่จะเกิดขึ้นต่อมาก็คจะเป็นฝ่ายไม่ดี คือ เป็นตัณหาไป ถ้ามีสติยังคิดให้มากขึ้น อันเกิดจากการคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการนั้นก็ก่อให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดีคือฉันทะ ที่อธิบายมานี้เป็นกระบวนการเกิดในระยะใกล้ ส่วนในระยะที่กว้างออกไปนั้นเป็นระยะที่ก่อนเกิดการรับรู้ข้อมูลหรือก่อนผัสสะกับสิ่งแวดล้อมนั้น ยังมีเหตุปัจจัยอื่นอีกที่เป็นตัวช่วยส่งเสริมให้เกิดตัณหา คือ การที่เราเลือกคบคนผิด คบคนชั่วหรือคนไม่ดี ซึ่งจะทำให้เราได้ข้อมูลที่ไม่ดีติดมาด้วย นอกจากนั้นยังทำให้กระบวนการอื่นที่ตามมานั้นผิดทางไปหมด รวมถึงระบบการคิดก็ไม่เป็นโยนิโสมนสิการ (อง.ทสก. 24/61/103 (ภาษาไทย))

การคบคนผิดหรือคบคนไม่ดี ทำให้ไม่ได้รับข้อมูลที่ดี คือไม่ได้รับการแนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ในทางพุทธศาสนาเรียกว่า ไม่ได้ฟังพระสัทธรรม เมื่อไม่ได้ฟังพระสัทธรรมก็ไม่เกิดศรัทธาในสิ่งที่ถูกที่ควร จากนั้นเมื่อได้รับผัสสะ (ข้อมูลจากสิ่งแวดล้อมเข้ามาแล้ว) ประกอบกับตนเองก็ไม่มีเชื่อมั่นในความดีอยู่แล้ว เมื่อไม่มีศรัทธาก็ทำให้ระบบการคิดนั้นไม่เป็นโยนิโสมนสิการ คือคิดไม่ละเอียดรอบคอบ คิดเอาแต่ได้ คิดเพียงแต่ขอให้ได้วัตถุมาเสพบำรุงตนเองเท่านั้น ซึ่งการคิดอย่างนี้ก็เป็นเพราะขาดสติสัมปชัญญะ การไม่มีสตินั้นก็เท่ากับการเกิดขึ้นของแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีคือตัณหาตนเอง ดังนั้นจึงสามารถที่จะสรุปได้ว่า เพราะคบคนไม่ดีได้ข้อมูลที่ไม่ดีมาเมื่อถูกกระทบด้วยสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ทั้งที่ดีและไม่ดี จึงทำให้เกิดการคิดไม่แยบคาย เพราะคิดไม่แยบคายจึงทำให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีขึ้น ซึ่งสามารถเขียนเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

คบคนไม่ดี → ไม่ได้ฟังคำแนะนำที่ดี → ไม่มีเชื่อมั่น → คิดไม่แยบคาย → ตัณหา

การมีแรงจูงใจฝายไม่ดีนี้ ย่อมส่งผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ในเรื่องอื่น ๆ ตามมา ไม่ว่าจะเป็นการอยากได้ของคนอื่น จนถึงต้องทุจริต คดโกง การเบียดเบียนผู้อื่น การทำร้ายผู้อื่น การล่วงเกินในสิ่งของและบุคคลที่ผู้อื่นหวงแหน พร้อมทั้งการโกหก พูดเท็จเพื่อให้ตนเองได้ในสิ่งที่อยากได้ เหล่านี้ล้วนเป็นผลที่เกิดจากแรงจูงใจฝายไม่ดีนี้ เมื่อบุคคลแสดงพฤติกรรมออกไปด้วยแรงจูงใจอย่างนี้ย่อมส่งผลให้เขาได้รับความเดือดร้อน ความทุกข์ทรมาน ไม่ได้รับประโยชน์ที่แท้จริง แม้การกระทำบางอย่างอาจจะไม่มีใครเห็นหรือไม่มีหลักฐานเอาผิดได้ แต่ผู้กระทำเองย่อมรู้ตัวเอง ความเดือดร้อนทางใจของตนเองย่อมมี ฉะนั้นในทางพุทธศาสนาจึงเห็นว่า สมควรที่จะสกัดกั้นแรงจูงใจชนิดนี้ด้วยหลักสันโดษ คือ ความยินดีพอใจในสิ่งที่ตนหามาได้ตามกำลังความสามารถ ตามกำลังสติปัญญาของตน และตามสมควรแก่ตน คำว่าสันโดษ นี้หมายถึง ความยินดี ความพอใจ ด้วยปัจจัย 4 ที่หามาได้ด้วย ความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่โลภ ไม่ริษยาใคร สันโดษมี 3 ประการ คือ 1. ยถาลภสันโดษ ยินดีตามที่ได้มา 2. ยถาพลสันโดษ ยินดีตามกำลังของร่างกาย 3. ยถาสารูปสันโดษ ยินดีตามสมควรแก่ฐานะของตน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543: 324) ในเรื่องนี้มีพุทธพจน์อธิบายไว้ว่า เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนความสันโดษนี้ เมื่อมีสันโดษ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป (อง.เอก.20/65/7, (ภาษาไทย)) ความสันโดษนี้จึงเป็นปัจจัยสกัดกั้นไม่ให้ความอยากที่เป็นแรงจูงใจฝายไม่ดีหรือเป็นอกุศลธรรมเกิดขึ้นมา สันโดษนี้ใช้ในกรณีที่เกิดความอยากความโลภ ให้ยินดีพอใจในของของตนเอง แต่ไม่ให้สันโดษในการทำความดี ถ้าเป็นเรื่องที่ถูกต้องแล้วไม่ควรสันโดษดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ทั่วถึงธรรม 2 ประการ คือ 1. ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย 2. ความไม่ท้อถอยในการบำเพ็ญเพียร (อง.ทุก.20/5/37, (ภาษาไทย)) การมีสันโดษจะช่วยให้แรงจูงใจด้านไม่ดีลดน้อยลงและสร้างแรงจูงใจด้านดีให้เกิดขึ้น

ข. การเกิดขึ้นของแรงจูงใจฝ่ายดี (ฉันทะ)

แรงจูงใจฝ่ายดีหรือฉันทะนี้ ในพุทธศาสนามีองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การคิดพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วน อย่างถูกวิธี หรือที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการและการที่จะมีโยนิโสมนสิการได้นั้นก็ต้องมีที่มาเช่นกัน คือ การเข้าหา การคบหา การเข้าใกล้คนดีมีความรู้เพื่อศึกษาฟังคำแนะนำจากท่านเหล่านั้น ถ้าเราจะอธิบายให้เข้ากับยุคสมัยในปัจจุบันนี้ก็ได้อีก การศึกษาหาความรู้จากผู้ที่มีความรู้ ครูอาจารย์ นักปราชญ์ทั้งหลาย การศึกษานี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างแรงจูงใจ เรื่องนี้สามารถพิจารณาได้จากพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลที่เชื่อมั่นในผู้ที่มีความรู้ มีความสามารถ เป็นนักปราชญ์ จึงเข้าไปศึกษาหาความรู้ ฟังคำแนะนำจากนักปราชญ์ เมื่อได้ฟังแล้วก็นำมาคิดพิจารณาทบทวน ไตร่ตรองบ่อย ๆ (โยนิโสมนสิการ) ย่อมทำให้เกิดฉันทะ (ม.ม.13/238/181 (ภาษาไทย)) จากหลักการนี้สามารถที่จะเขียนเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

เชื่อมั่น → เข้าไปหาความรู้ → ฟัง → ไต่ถามอ่าน → คิดพิจารณาเนื้อหา → ฉันทะเกิด

จะเห็นได้ว่า ความเชื่อมั่นซึ่งเป็นเรื่องแรกในแผนภูมินี้จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการที่ได้พบกับคนที่มีความรู้ มีความสามารถ ซึ่งบุคคลในลักษณะดังกล่าวนี้ทางพุทธศาสนามีคำที่ใช้เรียกอยู่หลายคำด้วยกัน คือ ลัทธบุรุษ กัลยาณมิตร หรือบัณฑิต ก็ได้ เมื่อเราได้พบบุคคลเช่นนี้ ที่สามารถทำให้เกิดความเชื่อมั่นได้ กระบวนการอื่นก็จะเกิดขึ้นตามมาจนถึงทำให้เกิดฉันทะได้ การคิดอย่างถูกวิธีที่เป็นโยนิโสมนสิการจะเกิดขึ้นได้จากการที่บุคคลมีผู้แนะนำที่ดี ซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงไว้ตอนต้นที่ให้ความสำคัญแก่ความเชื่อมั่นแล้วเข้าไปหาคนดีมีความรู้ การเข้าไปหาที่ว่านั้นคือการเข้าไปหา ลัทธบุรุษ เพื่อที่จะฟังคำแนะนำสั่งสอนจากท่าน ในขั้นต้นนี้เราพอที่จะสรุปได้ว่า ปัจจัยที่ช่วยให้เกิดฉันทะได้นั้นมี 2 อย่าง คือ ปัจจัยภายนอกได้แก่ สิ่งแวดล้อมดี ซึ่งหมายรวมทั้งบุคคลและสื่อที่ดีทุกชนิดที่สามารถให้ข้อมูลแก่เราได้ ในทางพระพุทธศาสนารวมเรียกว่า ปรโตโฆสะ กับปัจจัยภายในได้แก่ การคิด

พิจารณาอย่างถี่ถ้วน ละเอียดรอบคอบ อย่างแยบคาย ด้วยปัญญา ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ทั้ง 2 ปัจจัยนี้สนับสนุนกัน อันนำไปสู่ฉันทะแรงจูงใจในด้านดี

1) **ปรโตโมสะ ปัจจัยภายนอกช่วยให้เกิดฉันทะ**

ปัจจัยภายนอกของฉันทะนี้มีความหมายกว้างมาก ที่รวมทั้งบุคคล และสิ่งแวดล้อมอื่นเข้าไปด้วย เพื่อให้งานบทความนี้ไม่กว้างเกินไป ผู้เขียน จึงมุ่งเน้นเฉพาะปัจจัยภายนอกที่เป็นตัวบุคคลซึ่งมีความสำคัญมากต่อการเกิดขึ้นของฉันทะ บุคคลที่ถือว่าเป็นปัจจัยของฉันทะนี้ต้องเป็นคนดี เป็นเพื่อนที่ดีที่สามารถให้คำแนะนำสั่งสอนในทางที่ถูกที่ควรได้ ในพุทธศาสนามี คำที่ใช้หมายถึงบุคคลประเภทนี้อยู่ คือ กัลยาณมิตร ลัทธบุรุษและบัณฑิต ซึ่งจะใช้คำใดคำหนึ่งก็มีความหมายไปในทิศทางเดียวกัน

กัลยาณมิตร หมายถึงคนดี มีความรู้ เป็นผู้แนะนำคนอื่นได้ นำเอาพรหมวิหารและพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น (อง.สตตก. 23/34/33. (ภาษาไทย)) คนที่มีคุณลักษณะอันเป็นกัลยาณมิตรนี้ เมื่อใครคบหา ด้วยแล้วก็จะเป็นผู้ที่ให้คำแนะนำไปในทางที่ถูกที่ควร ไม่ชักชวนไปผิดทาง สามารถให้คำปรึกษาให้ความรู้ในเรื่องที่ละเอียดลึกซึ้งได้ รวมทั้งบุคลิก ลักษณะของกัลยาณมิตรที่มีความโอบอ้อมอารี ทำให้คนที่คบหาแล้วเย็นใจ สบายใจ เมื่อบุคคลได้คบหากัลยาณมิตรแล้วก็จะได้รับคำแนะนำที่ดีมีประโยชน์ ถ้านำไปคิดพิจารณาแล้วก็จะเกิดการคิดอย่างแยบคาย ถูกต้อง อันเป็น โยนิโสมนสิการ ซึ่งก็จะทำให้เกิดฉันทะอันเป็นแรงจูงใจที่ดีได้เช่นเดียวกัน

ลัทธบุรุษ หมายถึง คนสงบ คนดี คนมีศีลธรรม คนที่ประกอบด้วย สัปปริสธรรม 7 อย่าง คือ 1. ธรรมัญญูตา รู้หลักหรือรู้จักเหตุ 2. อตถัญญูตา รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักผล 3. อตตัญญูตา รู้จักตน 4. มัตตัญญูตา รู้จักประมาณ 5. กาลัญญูตา รู้จักกาลเวลา 6. ปริสัญญูตา รู้จักชุมชน 7. บุคคลัญญูตา รู้จักบุคคล (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543: 322) สำหรับในยุคปัจจุบันนี้ เราอาจหาบุคคลอย่างพระพุทธเจ้าหรือ พระอรหันตสาวกซึ่งถือว่าเป็นลัทธบุรุษได้ยาก จึงต้องใช้วิธีการพิจารณาจาก ภูมิธรรมความรู้ของบุคคลนั้นที่เราจะเข้าไปศึกษาหาความรู้จากท่าน ถ้าท่าน มีความรู้ สามารถที่จะแนะนำในทางที่เป็นประโยชน์และตนเองก็ปฏิบัติตามใน

ทางที่เป็นประโยชน์ ทั้งไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น มีเหตุ
มีผลที่พิสูจน์ตรวจสอบได้ พอจะอนุมานได้ว่า เป็นสัตบุรุษได้เช่นเดียวกัน

บัณฑิต หมายถึง ผู้มีปัญญา นักปราชญ์ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา
(เรื่องเดียวกัน, 135) ในพระไตรปิฎกอธิบายลักษณะของบัณฑิตไว้ว่า ผู้มี
ปัญญาที่เรียกว่า เป็นบัณฑิตนั้น เพราะรู้แจ้งถึงประโยชน์ 2 อย่าง คือ ประโยชน์
ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายภาคหน้า (ส.ส.15/380/126 (ภาษาไทย))
และว่าบัณฑิตไม่ทำชั่วเพราะเหตุแห่งตน หรือเพราะเหตุแห่งบุคคลอื่น ไม่พึง
ปรารถนา บุตร ทรัพย์ รั้ว ความสำเร็จแก่ตน โดยไม่ชอบธรรม บัณฑิตนั้น
พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม (อง.ตีก.20/442/129 (ภาษาไทย))
จากลักษณะของบัณฑิตนี้ เป็นที่แน่นอนว่า เมื่อบุคคลใดคบหากับคนที่เป็น
บัณฑิตเช่นนี้ย่อมที่จะสามารถสร้างให้เกิดความคิดที่ดี อันนำไปสู่การเกิดฉันทะได้
ผู้ที่จะเป็นบัณฑิตต้องฉลาดรู้ถึงประโยชน์ 2 อย่าง คือ ประโยชน์ที่ควร
กระทำในชีวิตนี้และสิ่งที่ดีควรทำเพื่อเป็นการเตรียมตัวต่อไปในโลกหน้า หรือ
ชาติหน้า ลักษณะต่อมา คือ ในชีวิตนี้ผู้ที่เป็นบัณฑิตก็จะมีปกติ คิดดี พูดดี
และทำดี ทำอย่างไรจึงจะเป็นการคิดดี พูดดี ทำดี ก็โดยการไม่แสวงหาทรัพย์
เกียรติ ชื่อเสียงโดยทางมิชอบ ที่สำคัญต้องมีศีล มีธรรมประกอบด้วย มิใช่
มีแต่เพียงความฉลาดอย่างเดียว ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะ
ของบัณฑิตได้เป็นอย่างดี ผู้ที่มีลักษณะเช่นนี้ย่อมทำให้ผู้คนที่ได้พบเห็น
คบหาเกิดความเชื่อมั่น เมื่อมีความศรัทธาเชื่อมั่นก็จะเข้าไปหา ไปศึกษาหาความรู้
เมื่อได้ความรู้มาแล้วนำมาพิจารณาไตร่ตรองย่อมก่อให้เกิดกระบวนการภายในคือ
การคิดอย่างแยบคาย ละเอียดถี่ถ้วน คิดอย่างถูกวิธี รวมความว่า มีข้อมูล
มากและเป็นข้อมูลที่ถูกต้องจึงสร้างให้เกิดการคิดอย่างถูกต้อง คิดอย่างแยบคาย
นั้นก็คือ เกิดโยนิโสมนสิการ ต่อจากนั้นระบบความคิดของเขาย่อมจะเป็นไป
ในทางที่ดี จะเรียกว่า เป็นไปถูกต้อง ถูกต้อง มีสติ ทำให้เกิดฉันทะได้

ฉะนั้น การเข้าไปหาบุคคลที่มีความรู้และความประพฤติดีไม่ว่าจะ
ใช้ชื่อว่าอย่างไร ทั้งที่ชื่อว่ากัลยาณมิตรก็ดี ชื่อว่าสัตบุรุษก็ดี หรือชื่อว่าบัณฑิต
ก็ดี เมื่อได้ศึกษาฟังคำแนะนำจากท่านแล้วจะทำให้เราเกิดความเชื่อมั่น ตั้งใจ
จากความเชื่อมั่นนี้ย่อมก่อให้เกิดการคิดพิจารณาได้เองอย่างถูกวิธี เมื่อคิด

อย่างถูกวิธีย่อมทำให้ฉันทะ อันเป็นแรงจูงใจฝ่ายดีเกิดขึ้นได้อย่างแน่นอน จึงจะเห็นได้ว่าแรงจูงใจฝ่ายดีเป็นเรื่องที่ไม่สามารถเกิดขึ้นเองได้ ต้องใช้กระบวนการในการสร้างให้เกิดขึ้น เรื่องแรงจูงใจในทางพุทธศาสนานั้น ส่วนที่เป็นแรงจูงใจฝ่ายดี คือ ฉันทะ เกิดขึ้นได้จากการที่บุคคลได้สั่งสมอบรมความดีมาก่อน จึงทำให้ได้เกิดและอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม ซึ่งเป็นสถานที่ที่มีนักปราชญ์ที่สามารถให้คำแนะนำที่ถูกต้องได้ เป็นสิ่งแวดล้อมที่ดีและที่สำคัญก็คือ การเข้าไปหาศึกษาสนทนาไปฟังคำสอนของนักปราชญ์ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร อันจะส่งผลให้เกิดระบบการคิดที่ถูกต้องที่เป็น โยนิโสมนสิการ ตรงการคิดที่ถูกต้องนี้เอง คือ ตัวกำหนดว่า แรงจูงใจจะเป็นฝ่ายดีหรือไม่ดี ถ้าระบบการคิดนั้นถูกต้องก็สร้างให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดี ประการสำคัญที่ควรคำนึงถึงในเรื่องแรงจูงใจฝ่ายดีนี้ ก็คือ เรื่องโยนิโสมนสิการ อันเป็นกระบวนการคิดที่เป็นระบบมีเหตุมีผล ด้วยการคิดที่ดีนี้เองเป็นตัวชี้วัดถึงแรงจูงใจในการกระทำได้ว่า จะเป็นไปในฝ่ายใด ถ้าคิดดีคิดถูกต้องประกอบด้วยกุศลแล้วเร้าให้กระทำตามอย่างที่คุณคิดนั้น ก็เป็นแรงจูงใจฝ่ายดี (ฉันทะ) ถ้าคิดผิดคิดเอาแต่ได้ เพื่อประโยชน์ของตน เพื่อสนองความอยากได้ อยากมีอยากเป็นของตน แล้วกระทำตามความคิดนั้น ก็เป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี (ตัณหา) ฉะนั้นจึงควรที่จะอธิบายถึงลักษณะของโยนิโสมนสิการ ไว้เพื่อประกอบการเกิดขึ้นของแรงจูงใจฝ่ายดี

2, โยนิโสมนสิการ ปัจจัยภายในช่วยให้เกิดฉันทะ

โยนิโสมนสิการ เป็นความคิดอย่างละเอียดถี่ถ้วน ถูกวิธี ในความเป็นจริงแล้ว ถ้าบุคคลได้คำแนะนำหรือมีข้อมูลดีแล้ว แต่คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกก็จะไม่สามารถที่จะทำให้ฉันทะเกิดขึ้นได้ บางครั้งยังไปสนับสนุนให้เกิดตัณหาได้อีกด้วย ฉะนั้นเรื่องโยนิโสมนสิการจึงมีความสำคัญมากต่อการเกิดขึ้นของฉันทะ ในเรื่องมีพุทธพจน์ยืนยันไว้ว่า องค์ประกอบภายใน ไม่มีองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย (อง.เอกก.20/108/22. (ภาษาไทย)) คำว่า โยนิโสมนสิการนี้ เป็นคำสมาสประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โดยคำว่า โยนิโส มาจากศัพท์ว่า โยนิ ที่แปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง (พระธรรมปิฎก

(ป.อ. ปยุตโต), 2542: 669) หรือ กำเนิด และความรู้ (พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัดนึก, 2538: 401) เมื่อนำมาประกอบ วิภัติตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีแล้วได้รูปเป็น โยนิโส แปลว่า โดยแยกคาย, โดยถ่องแท้, โดยวิธีที่ถูกต้อง, ตั้งแต่ต้นตลอดสาย, โดยตลอด (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543: 244) ส่วนคำว่า มนสิการ แปลว่า การทำไว้ในใจ การใคร่ครวญ การไตร่ตรอง (พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัดนึก, 2538: 390) เมื่อนำ 2 ศัพท์มารวมกันเป็น โยนิโสมนสิการ โดยมากจึงแปลว่า การทำไว้ในใจโดยแยกคาย หมายถึง คิดอย่างถี่ถ้วน คิดอย่างถูกวิธี คิดใคร่ครวญไตร่ตรองด้วยปัญญา

เรื่องโยนิโสมนสิการมีรายละเอียดมาก เพราะโยนิโสมนสิการ สามารถแยกได้อีกถึง 10 อย่าง ซึ่งแต่ละอย่างก็มีคำอธิบายย่อยออกไปอีก ในที่นี้จะนำมาอธิบายแต่โดยย่อดังนี้

1) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้เรามอง การณ์ไกลไม่มองอะไรเพียงแคผิวเผิน หรือเหตุการณ์เฉพาะหน้า ต้องมองให้ ลึกลงไปถึงสาเหตุที่แท้จริงหรือเบื้องหลังของเหตุการณ์นั้น ๆ

2) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบนี้จะช่วยให้เรา ไม่หลงเข้าใจผิดหรือไม่รู้ตามความเป็นจริง เพราะสามารถแยกแยะได้ว่าใน ความเป็นจริงแล้วสรรพสิ่งนั้นเกิดจากการประกอบกัน

3) วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิธีคิดแบบนี้จะช่วยให้เรารู้เท่าทัน ความเป็นจริงและไม่ทุกข์ทรมานเมื่อได้ประสบกับการเปลี่ยนแปลงในเรื่องต่าง ๆ ทั้งดีและร้าย

4) วิธีคิดแบบอริยสังหรือคิดแบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบนี้ช่วย ให้เราเข้าใจวิธีแก้ปัญหาต้องเริ่มที่เหตุหรือปัญหาโดยการเข้าใจก่อน จากนั้นก็ สืบสาวหาต้นเหตุ กำหนดเป้าหมายที่จะจัดการกับปัญหานั้นที่ต้นเหตุแล้วทำ ตามแผนเพื่อไปสู่เป้าหมาย

5) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและ ความมุ่งหมาย วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้ทำการอย่างใดก็ได้สำเร็จตามเป้าหมายที่ วางเอาไว้ไม่ผิดพลาด เพราะมีเป้าหมายที่ชัดเจน

6) วิธีคิดแบบคุณ โทษและทางออก วิธีคิดแบบนี้จะช่วยให้เรามองสิ่งต่าง ๆ อย่างรอบด้าน ไม่มองด้านใดด้านหนึ่งแต่เพียงด้านเดียว เพราะทุกเรื่องมีทั้งข้อดี ข้อเสียและมองให้เห็นทางออก

7) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการใช้สอยปัจจัย 4 โดยมุ่งให้เข้าใจและใช้สอยถึงคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งนั้น

8) วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม วิธีคิดแบบนี้มีความสำคัญในเรื่องของการคิดพิจารณาเรื่องที่ตนเกี่ยวข้องอยู่ในขณะนั้น โดยทำให้เกิดการกระทำที่ดีมีคุณค่าและเป็นประโยชน์

9) วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน เป็นการคิดในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยปัญญาในเรื่องที่ตนกำลังประสบอยู่หรือเกี่ยวเนื่องกับชีวิตที่สามารถนำมาใช้ได้จริง

10) วิธีคิดแบบวิภาษวาท วิธีคิดแบบนี้ทำให้ความคิดและการวินิจฉัยเรื่องราวต่าง ๆ ชัดเจน ตรงไปตรงมาตามความเป็นจริง เท้าทันความจริง เป็นกลางทำให้ไม่เกิดความสับสน

(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 676-709)

วิธีคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการนี้ ถึงแม้จะมีหลายแบบหลายอย่าง แต่ในการประยุกต์ใช้เพื่อให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดี ผู้เขียนเห็นว่า แต่ละอย่างก็สามารถที่จะประยุกต์ใช้ได้เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับอย่างนั้นถูกกับอัธยาศัยของใคร แต่วิธีคิดอย่างง่ายที่จะประยุกต์ใช้ได้ดีนั้น น่าจะเป็นวิธีคิด 5 ข้อหลัง คือ วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้คุณค่าเทียม แบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม แบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันและแบบวิภาษวาท ทั้ง 5 อย่างนี้ น่าจะนำไปประยุกต์ใช้ในเรื่องเกี่ยวกับการคิดเพื่อให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดีได้มาก เพราะแต่ละแบบสอนให้คิดอย่างรอบคอบและส่งเสริมจริยธรรมมุ่งให้เกิดการกระทำที่ดี ซึ่งผู้ที่กระทำดีได้นั้นต้องมาจากแรงจูงใจในการกระทำดี อันได้แก่ ฉันทะ ดังนั้นถ้าบุคคลใดได้รับข้อมูลจากเพื่อนที่ดี ที่เป็นกัลยาณมิตรหรือจากแหล่งข้อมูลอื่นที่ดีมาแล้ว นำมาคิดวิเคราะห์ตามหลักโยนิโสมนสิการก็ย่อมจะก่อให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายดี

ได้อย่างแน่นอน ส่วนจะมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับการศึกษาของแต่ละบุคคล

ในความเป็นจริงมนุษย์เราจะมีทั้งแรงจูงใจฝ่ายดีและไม่ดีเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เพราะแรงจูงใจทั้งสองฝ่ายนี้ในทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นเจตสิกที่จะเกิดพร้อมกับความคิดของมนุษย์ เมื่อมนุษย์ได้รับสิ่งเร้าใดมาก็จะคิดตอบสนองทันที ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับว่าเจตสิกฝ่ายใดจะมีกำลังแรงกว่ากัน ถ้าฝ่ายดีแรงกว่า ฝึกคิดมาด้านนี้บ่อย ๆ จะเกิดแรงจูงใจฝ่ายดี ถ้าฝ่ายไม่ดีแรงกว่า ไม่ได้ฝึกคิดด้านดีบ่อยนัก ก็จะเกิดแรงจูงใจฝ่ายไม่ดี การฝึกคิดด้านดีบ่อย ๆ นั้นก็คือการคิดอย่างถูกวิธีที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการนั่นเอง ซึ่งการฝึกบ่อย ๆ จนทำให้เกิดการคิดอย่างถูกวิธีได้นั้นย่อมต้องอาศัยองค์ประกอบอื่นคือ การได้มีคนแนะนำที่ดีหรือมีสื่อที่ดีคอยช่วยเหลือ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะมีได้ก็ด้วยการได้อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี กระบวนการเหล่านี้ถือว่าเป็นเรื่องที่ต้องสร้างขึ้นมิใช่เกิดขึ้นมาเองอย่างลอย ๆ ประการที่สำคัญก็คือมนุษย์ต้องฝึกสร้างแรงจูงใจที่ดีอยู่เสมอ เพราะมิเช่นนั้นจะตกหลุมของกิเลสซึ่งเป็นแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีได้ง่าย เพราะแรงจูงใจทั้งสองฝ่ายนี้มีความใกล้เคียงกันมาก ดังทัศนะของนักวิชาการด้านพฤติกรรมที่ว่า ฉันทะกับโลภะ (ตัณหา) มีลักษณะที่ใกล้เคียงกันมาก คือมีความต้องการอารมณ์ด้วยกัน แต่ความต้องการอารมณ์ที่เป็นโลภะย่อมยึดและติดอยู่ในอารมณ์นั้น อุปมาเหมือนบุคคลที่ต้องการรับประทานขนม เพราะเป็นความต้องการที่ยึดติดอยู่ในรสอารมณ์นั้น ส่วนความต้องการอารมณ์ที่เป็นฉันทะนั้นไม่ยึดและติดอยู่ในอารมณ์นั้น อุปมาเหมือนบุคคลที่ต้องการรับประทานยา เมื่อหายป่วยแล้วก็ไม่มีความต้องการรับประทานยาอีก (บุญมีเมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, 2545: 32-33) ฉะนั้นสิ่งสำคัญจึงอยู่ที่การต้องพยายามสร้างให้แรงจูงใจฝ่ายดีเกิดขึ้นบ่อย ๆ ไม่ให้แรงจูงใจฝ่ายไม่ดีเกิดขึ้นหรือถ้าฝ่ายไม่ดีเกิดขึ้นแล้วให้พยายามดับเสียหรือกระตุ้นเตือนตัวเองแล้วชักนำไปสู่แรงจูงใจฝ่ายดีแทน

3. สรุป

เรื่องแรงจูงใจในทางพุทธศาสนา เป็นเรื่องของจิตใจ สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายดีกับฝ่ายไม่ดี ด้วยพุทธศาสนามองว่า แรงจูงใจฝ่ายไม่ดีที่เป็นต้นเหตุนี้เป็นเรื่องที่มีการเกิดขึ้นเป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนทุกคน มนุษย์จะสนองตอบต่อแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีนี้ด้วยการกระทำที่ไม่ดีตามไปด้วย เพราะจุดสำคัญของแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีนี้เป็นเรื่องของการสนองตอบต่อร่างกายด้วยวัตถุ เพื่อความสุข อยากได้สุขและอยากหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ เมื่อได้วัตถุแล้วก็จะบริโภคใช้สอย เสพสิ่งนั้น พร้อมทั้งยึดติดมั่นว่านั่นเป็นของเรา ยึดถือครอบครองเป็นเจ้าของ จึงก่อให้เกิดความทุกข์ได้อีก เพราะรากเหง้าที่สำคัญของแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีนั้นคือ อกุศลมูล 3 อย่าง ได้แก่ ความโลภอยากได้ของ ๆ คนอื่น ความโกรธ คิดประทุษร้ายผู้อื่นและความหลงไม่รู้จริง ดังนั้นการกระทำที่เกิดจากแรงจูงใจฝ่ายไม่ดีนี้ย่อมส่งผลต่อผู้กระทำไปในทางก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทุกข์ทรมานและผู้รู้ดีเตือน วิธีการที่จะช่วยบรรเทาแรงจูงใจฝ่ายนี้ไม่ให้มีพลังมากก็คือ การคิดอย่างถูกวิธี หรือความยินดีพอใจในสิ่งที่ตนได้ตามกำลังความสามารถ ไม่อยากได้จนเกินพอดี ในทางพุทธศาสนาเรียกว่า ความสันโดษ

สำหรับแรงจูงใจฝ่ายดีหรือฉันท์เป็นสิ่งที่เกิดจากการเรียนรู้จากบุคคลที่มีความรู้ที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นบัณฑิต คอยให้คำแนะนำในทางที่ถูกต้อง หรือในปัจจุบันนี้ก็สามรถเทียบได้กับครูอาจารย์ บุคคลที่เป็นแบบอย่างในทางที่ดี พร้อมทั้งสื่อวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่นำเสนอเรื่องที่ดีกระตุ้นให้คนคิดแล้วนำไปปฏิบัติอันเป็นแนวทางที่ใช้ปัญญาด้วยความสามารถของตน แรงจูงใจฝ่ายดีมีรากเหง้าที่มาจากกุศลมูล 3 อย่าง คือ ความไม่โลภอยากได้ของ ๆ คนอื่น ความไม่คิดประทุษร้ายผู้อื่นและความไม่หลงมกมาย จึงส่งผลที่ก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูล ไม่มีทุกข์ทรมาน ไม่มีโทษ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ในการอธิบายเรื่องแรงจูงใจตามหลักพุทธศาสนา จึงเน้นไปที่การสร้างใจให้ถูกต้องก่อน เพื่อที่จะช่วยให้บุคคลมีระบบความคิดที่ดีที่เรียกว่า มโยนิโสมนสิการ คอยกำกับในการคิด เพราะพุทธศาสนาถือว่าความคิดเป็นหัวหน้าหรือเป็นใหญ่ในการกระทำทุกอย่าง เมื่อคิดดีก็ก่อให้เกิด

แรงจูงใจฝ่ายเป็นฉันท์อยู่เสมอ ในการทำงานด้วยฉันท์มิได้มุ่งมันเพื่อจะเอาแต่เพียงอย่างเดียว แต่จะประกอบด้วยความเมตตาและมีสติปัญญา จึงมีความเต็มใจ อิ่มใจที่ได้ทำงาน ทำงานด้วยความอยากทำอันเป็นงานที่ตนชอบ จึงไม่รู้สึกเบื่อหน่าย เมื่อชอบแล้วความขยันหมั่นเพียรก็จะตามมาพร้อมทั้งความเอาใจใส่สม่ำเสมอไม่ทอดทิ้งให้เป็นภาระของผู้อื่น ทำงานด้วยใจรักอยากให้งานที่ทำออกมาดีที่สุดในที่สุด

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก และอรรถกถา

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 มหาวิทยาลัยมหิดล. (2548). อรรถกถา ภาษาบาลี (ฉบับ CD BUDSIR/TT V.3). มหามกุฏราชวิทยาลัย.(2536). วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ตติโย ภาค. พิมพ์ครั้งที่ 8, กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

เอกสารทั่วไป

บรรจบ บรรณรุจิ. (2538). ปฏิจจสมุปบาท. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์.
 บุญมี เมธางกูร และ บุษกร เมธางกูร. (2545). พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 2 เจตสิกปรมัตถ์. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง.
 พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2542). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 _____ . (2543). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 พระมหาสมปอง มุทิโต, แปลเรียบเรียง. (2542). คัมภีร์อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา.

- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และ จำลอง สารพัดนี้ก. (2538).
พจนานุกรมบาลี-ไทย. กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ ปรินท์ติ้ง.
ไพโรจน์ อยู่มณเฑียร, รวบรวม. (มปป). ท่านพุทธทาสตอบปัญหาพุทธศาสนา.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้อยทอง.
- สิทธิโชค วรานุสันติกุล. (2546). จิตวิทยาสังคม : ทฤษฎีและการประยุกต์.
กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดดูเคชั่น.
- โสภา ชูพิกุลชัย. (2529). ความรู้เบื้องต้นทางจิตวิทยา. กรุงเทพมหานคร :
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศ.ส.
- Coon, Dennis. (2002). Psychology : A Journey. CA : WACSWORTH.
- Padmasiri de Silva. (1991). An Introduction to Buddhist Psychology.
London : Macmillan Academic and Professional LTD.